[Basýlgan: “Tatarskiy mejdunarodnïy universitet”, Damir Isxakov tärcemäse, *Zvezda Povolj’ya* (August 30, 2001).]

Xalýqara Tatar Universitete
(*International Tatar University*)

Yulay Þamil ulý [Uli Schamiloglu]
(*Aziya telläre häm mädäniyatlarý profesorý,*
Wisconsin-Madison Universitete, USA)
tarafýnnan

Tatarstan Prezidente Mintimer Þäymiyevgä täqdim

REZYÜME

Xalýqara Tatar Universitete Tatarlar öçen, Tatarlar belän urtaq ber mädäni yuldan barýrða telägän yäysä Tatar milläte belän berläþergä telägän törkemnär öçen yaØa milli universitet bulaçaq. Þul universitet zämanävi, yuðarý sifatlý, küp telle, texnologiyadan faydalanðan, Tatar, Urýs, häm Ýngiliz tellärendä uqýtýlðan, däresläre arasýnda Tatar tele häm mädäniyatý buyýnça mäcburi dereslär bulðan xalýqara ber täxsilne (obrazovaniyaný) ezlägän Tatarlar, Tatar diasporasý, baþqa Möselman Törki xalýqlarýnýØ väkilläre, häm bütän här etnik gruppanýØ väkillärenä açýq bulaçaq. Tatar tele däreslärneØ räsmi tele bulaçaq, häm Xalýqara Tatar Universitete Tatar telen kamilläþterergä tiyeþle bulðan yuqsa hiç tä Tatar telen belmägän þäkertlär öçen cäyge häm akademik yýl xäzerlek programmalarýn ütkäzäçäk. Urýs häm Ýngiliz tellärendä dä mäcburi dereslär bulýp baþqa tellär dä uqýtýlaçaq. Xalýqara Tatar UniversitetenýØ dereslär programmasý uØaylý (*flexible*) Amerikan sistemasýna nigezlänep universitetta þäkertlär[1] öçen B.A. häm B.S. (bakalavreat) häm aspirantlar öçen M.A. (magister), M.Phil., Ph.D. (doktor) häm mäsläk buyýmça programmalar bar. Xalýqara Tatar Universitete Amerikan sistemasýndaðý universitet bularaq xalýqara akkreditatsiya täþkilatlarý tarafýnnan tasdiqlanýrða týrýþaçaq. Xalýqara Tatar UniversiteteneØ burýçý yaØa Tatar mädäniyatýn ayaqqa bastýrýp tanýtuw häm bez yäþägän yaØa çor öçen þul mädäniyatta citeþterelgän yaØa Tatar elitasýn xäzerläw bulýrða tiyeþ.

MAQSAT

Xalýqara Tatar UniversiteteneØ (*International Tatar University*) burýçlarý:

1. Küp telle bulðan yaØa xalýqara cämðýyatçelektä yaØa metodika häm iØ yuðarý standartlarða kürä Tatar mädäniyatýn yaØa därächägä kütärep tanýtuw;

2. Tatarstanda yäþäwçe Tatarlar öçen milli universitet vazifäsen ütäw;

3. Räsäy FederatsiyasýnýØ eçendä häm týþýnda yäþäwçe Tatar diasporasýnýØ mädäniy taläplären karþilaw häm Tatar diasporasýn berläþterer öçen milli universitet vazifäsen ütäw; häm

4. Räsäy FederatsiyasýnýØ eçendä häm týþýnda yäþäwçe Tatarlar belän urtaq ber mädäni yuldan barýrða telägän yäysä Tatar milläte belän berläþergä telägän Möselman Törki xalýqlarý häm bütän här etnik gruppanýØ mädäniy taläplären karþilaw öçen milli universitet vazifäsen ütäw.

STRUKTURA HÄM TÄÞKÝLAT PRÝNTSÝPLARI

Struktura häm täþkilat printsiplarý Amerikan modelýna (Wisconsin-Madison UniversiteteneØ ürnägen üzgärteþlär belän istä totýp) nigezlänäçäk:

A. Universitetkä Xäkim Bulðan Organnar

[1] *Undergraduate student* süze *þäkert*, dimäk ‘universitet studente’, süzenä turý kilä. *Graduate student* süze *aspirant* süzenä turý kilä.

1. Türälär Häyäte (***Board of Regents***).[2] AmerikanýØ qanun tärtibendä Türälär Häyäte küp aðzalý ber törkem bularaq þtat universitetenä, binalarýna, vä milkenä qanuni räveþtä iyä bula, eþkä taðyin itüw häm finans eþläre buyýnça häm universitetneØ här adýmý vä här burýçý öçen cävaplý. (Tatarstanný iskä alðanda cirle qanun tärtibe buyýnça Türälär HäyäteneØ qanun buyýnça rolý þöphäsez baþqaça bulýrða tiyeþ.) Türälär Häyäte här ay cýyýlýp UniversitetneØ eþlären alýp baraçaq.

Türälär Häyäte Tatarstan Preszidente tarafýnnan täðyin itelgän çamalý 5-20 keþedän ðibarät bulýp, Tatarstan Parlamente här Regent turýnda rizalýðýn belderergä tiyeþ. Türälär bilgele ber vaqýtqa täðyin itelep hämmäse berdän alýþmýy, dimäk berençe yýlda öçtän bere 1 yýlða, öçtän bere 2 yýlða, öçtän bere 3 yýlða (yäysä öçtän bere 2 yýlða, öçtän bere 4 yýlða, öçtän bere 6 yýlða) täðyin iteläçäk. Ýdeal xäldä Türälär yuðarý uquw turýnda belemle bulðannarý öçen täðyin iteläçäk, ämma Türälär tormýþnýØ här töbägennän yäysä här mäsläktän bula alalar vä kübesençä kürenekle azamat (yäysä uquwçýlarnýØ väkile) bulðaný öçen saylana.

Türälär Häyäte üz predsedatelen saylýy ala, Tatarstan Preszidente tarafýnnan täðyin itelgän xäldä Tatarstan Parlamente rizalýðýn belderergä tiyeþ.

Türälär Häyäte Prezidentne, Kantslerne (*Chancellor*), Provostný (*Provost*) vä bütän här dekan (*dean*), institut direktorý, profesor, häm uqýtuwçýný täðyin itä. Ðamäldä Prezident Türälär Häyätenä KantslerneØ täðyin itelüwen täklif itä, vä Kantsler Türälär Häyätenä bütän här administrator, profesor, häm uqýtuwçýnýØ täðyin itelüwen täklif itä, vä Türälär Häyäte här bere turýnda rizalýðýn belderergä tiyeþ (ðadättä Türälär Häyäte Prezident yäysä KantslerneØ eþkä taðyin itüw buyýnça här täklifne avtomatik räveþtä kabul itä, ämma kabul itmäskä xaqqý bar). Prezident yäysä Kantsler universitetneØ büçeten dä täqdim itä, vä Türälär Häyäte þuný tikþerep üzençä qarar birä.

2. Qunaqlar Häyäte (***Board of Visitors***)**.** Qunaqlar Häyäte kürenekle Tatarstan Tatarlarý, diaspora Tatarlarý, häm baþqa Möselman Törki xalýqlarýnýØ väkillärennän ðibarät bulaçaq. Türälär Häyäte ay sayýn cýyýlýp küreþä aluwçýlardan ðibarät bulýrða tiyeþ bulsa, dimäk Türälär HäyäteneØ aðzalarýnýØ sostavý torðan cire säbäple ber qadär çiklänelgän bulýp çýða, Xalýqara Tatar UniversiteteneØ ustavý buyýnça Qunaqlar HäyäteneØ yýlda ber märtäbä genä cýyýluwý (bälkem uquw yýlýnýØ axýrýnda, diplomnar xalýq aldýnda prezentatsiya itelgän vaqýtta), bulmasa yýþraq yäysä azraq, quyýla ala. Þulay itep Qunaqlar HäyäteneneØ sostavýna Räsäy FederatsiyasýnýØ baþqa respublikalarýnnan, çit il Tatar diasporasýnnan, xätta diØgezneØ tige yaðinnan da kürenekle Tatar vä Möselman Törki ðalimnäre, intellektuallarý, profesyonallarý, artistlarý, biznesmennere, vä politikanttarý kerä ala. Qunaqlar HäyäteneneØ sostavýna nýØ väkilläre, Tatarlar häm Tatarstan buyýnça þöðellängän ðalimnär, häm baþqa kürenekle yäysä bay keþelär kerä ala. SoØýnnan þul universitetne betergän kürenekle þäxeslärne dä kergezergä bulýr. Qunaqlar Häyätene Tatarstan Preszidente tarafýnnan täðyin itelgän çamalý 5-20 keþedän ðibarät bulýp, Tatarstan Parlamente här Qunaq turýnda rizalýðýn belderergä tiyeþ. Üz ixtiyarý buyýnça Tatarstan Prezidentý Qunaqlar isemlege turýnda Bötendönya Tatar Kongresý yäysä baþqa täþkilatlardan da fiker sorýy ala. Þundýy täðyinnär Türälär Häyäte belän ber srokka bula ala, yäysä bilgelängän/bilgelänmägän ozýnraq sroklarða bula ala. Qunaqlar Häyäte üz predsedatelen saylýy ala, Tatarstan Preszidente tarafýnnan täðyin itelgän xäldä Tatarstan Parlamente rizalýðýn belderergä tiyeþ.

---

[2] *Regent* süzeneØ berniçä mäðnäse bar, här bere 'xäkim, idarä itüwçe, baþqaruwçý, patþa bäliði bulmaðanda yäysä ülgännän soØ vaqýtlýça idarä itüwçe' mäðnäsenä turý kilä. *Regent* süze küberäk þtat universitetläreneØ xökümätkä bäyle bulðan idarä häyätläre öçen kullanýla, dimäk alarný xalýqnýØ urnýna idarä itüwçelär dip xisaplarða bula. Amerikada xökümätkä bäyle bulmaðan küp universitet, muzey, orkestr, opera, waqýf (fond), yäysä baþqa mänfäðat öçen bulmaðan (*non-profit*) täþkilatneØ idarä häyäte *Board of Trustees* dip atala. *Trustee* süzeneØ töp mäðnäse 'vasiyät, ämanätneØ saqçýsý'. Tatar tarixýnnan *qaraçý* süzen dä qullanýrða bula. Baþka ber taðbirne qullanýrða bulýr, min monda *Türä* süzen vaqýtlýça qullanam. *Häyät* süze urnýna *mäcles* süzen dä qullanýrða bulýr ide.

Qunaqlar Häyäte Xalýqara Tatar Universitetenä bik möhim ber vazifä kürsätä ala. Berençedän ul Xalýqara Tatar Universitete belän Tatar diasporasý häm baþqa Möselman Törki xalýqlar arasýndaðý nýq bäyläneþlärne açýq itep kürsätä ala. Ýkençedän ul Xalýqara Tatar UniversiteteneØ häm milli häm xalýqara sifatlarýna iyä buluwýn açýq itep kürsätä. Öçençedän Qunaqlar Häyäten Xalýqara Tatar UniversiteteneØ töp yünäleþ printsiptarýn kürsätkän dokumentnýØ (*"Mission Statement"*) saqçýsý dip kürsätergä bula. Þundýy dokumentnýn eçtälege mondýy milli universitetneØ barlýqqa kilüweneØ säbäplären, yul kürsätüwçe printsiptarýn, uquw programmasýnýØ töp yünäleþen, häm töp maqstalarnýn açýqlýy.

Qunaqlar Häyätenä baþqa vazifälärne dä tapþýrýrða bula, misal öçen Bötendönya Tatar Kongresý belän elemtädä buluw, aqça cýyuw, häm Tatar diasporasý, baþqa Möselman Törki xalýqlar, vä çit illär belän araný yaqýnlaþtýruw. Kiläçäktä Xalýqara Tatar UniversiteteneØ töp yünäleþen üzgärtüw kiräk bulsa, bu protsesný Qunaqlar Häyäte baþlata ala. Qunaqlar HäyäteneØ baþqa mäs'älälär turýnda da fikeren sorarða bula, þularnýØ arasýnda universitet þäkertlärenä birelgän fäxri stipendiyalar, aspirant häm post-doktorantlarða birelgän fäxri stipendiyalar, premyalar, isemle häm fäxri profesorlýqlar, häm fäxri diplomnar vä doktorlar.

3. Olý Häyät (*Board of Trustees*). Türälär Häyätennän Qunaqlar HäyäteneØ qararlarýn qabul itterüw uØaysýz bulsa, ikençe variant buyýnça yýlda ber Türälär Häyäten häm Qunaqlar Häyäten plenum xälendä cýyýrða bula. Þundýy yýl sayýn cýyýlðan plenum töp yünäleþ printsiptarýn kürsätkän dokumentný qabul itüw häm üzgärtüw turýnda qarar birä ala. Þundýy plenum mäclese Xalýqara Tatar UniversiteteneØ ustavý buyýnça plenumða tapþýrýlðan baþqa mäs'älälärne dä kürä ala (misal öçen täðyin itelgän yaØa Prezident yäysä Kantsler turýnda rizalýðýn belderüw). Þundýy sistema buyýnça yýlnýØ qalðan aylarýnda Türälär Häyäte Olý HäyätneØ idarä häyäte (ispol'nitelnýy komitet) bula.

4. Universitet Senatý (*University Senate*). Amerikada här kolej häm universitettä Universitet Senatý bar (anýØ utýrýþlarýn Kantsler baþqara), universitetneØ mäØgelek fakultete (häm qay universitettä profesor sinýfýna kermägän vaqýtlýça uqýtuwçýlar da) universitetneØ töp qararlarýna häm universitetneØ tärtibe buyýnça üzgärteþlär kergezügä qatnaþa. Bu printsip fakultetneØ xäkimiyäte (*"faculty governance"*) dip atala.

B. UniversitetneØ Ýdari Tözeleþe

1. Prezident (*President*). AmerikanýØ küp kampuslý þtat universitetlärendä, Prezident ul þtatnýØ böten universitet sistemasýnýØ baþý bula. Prezidentne Türälär Häyäte täðyin itä (bütän här täðyin itelüw kebek, eþneØ açýluwý berençe reklamalar buyýnça iðlan itelep, möracäðät itüwçelär komisiya tarafýnnan tikþerelä, Türälär Häyäte iØ köçle öç kandidat belän küreþep aralarýnnan berne saylýy). Prezident üzennän töbän sistema administratorlarýn täðyin itkändä Türälär Häyäte rizalýðýn belderergä tiyeþ. PrezidentneØ berdän küp Vitse-Prezidente bula ala, bilxassa universitet küp kampustan ðibarät bulsa.

2. Kantsler (*Chancellor*). Kantsler kampusnýØ baþ idarä itüwçese. Berdän küp kampus bulmaðan xäldä ayrým Prezident häm Kantsler buluwý þart tügel, ul xäldä þul ike vazifä ber keþedä berläþkän bula ala (dimäk Prezident vä Kantsler). Kiläçäktä küp kampuslý sistema barlýqqa kilsä, ul vaqýtta ber eþne ike ayrým vazifägä ayýrýrða bulýr ide. Kantsler kampusnýØ administratorlarýn täðyin itkändä Türälär Häyäte rizalýðýn belderergä tiyeþ.

3. Provost (*Provost*). Provost Vitse-Kantsler vazifäsen ütäp kampustaðý akademik mäs'älälärne kürgän baþ administrator.

4. Dekan (*Dean*). Här ayrým kolej häm mäktäpneØ üz dekaný bulýp, dekan ul mäktäpneØ uquw programmasý, bülekläre, büçete, häm profesorlar vä uqýtuwçýlar täðyin itelüwe buyýnça cävaplý (profesorlarný täðyin itkändä Türälär Häyäte rizalýðýn belderergä tiyeþ).

5. Baþqa cävaplý administratorlar:

a. Xalýqara Uquwlar vä Mönasäbätlär Dekaný (baþqa universitetlär belän mönasäbätlär, çit ildä uquw programmalarý, çit ilne tikþerüw programmalarý, häm universitet buyýnça xalýqara programmalarnýØ koordinatsiyasý öçen cävaplý)

b. Þäkertlär Dekaný (þäkert mäs'äläläre, tärtip, þäkertlärneØ tormýþý, h.b. öçen cävaplý)

c. Registrar (uquwçýlarnýØ uqýðan däreslärneØ spisoklarýn saqlaw häm baþqa universitetlärdän küçep kilüwçe uquwçýlarnýØ uqýðan däreslärenä bäha birüw öçen cävaplý)

d. Þäkertlärne Qabul Ýtüw ÝdaräseneØ Direktorý (profesorlarnýØ qatnaþý bulmaðan räveþtä þäkertlärne gimnziumda uquwlarý, mämläkät buyý imtixannar, üzläreneØ yazuwlarý, vä þäxsi küreþüwlär nigezendä qabul itüw öçen cävaplý)

C. UniversitetneØ Akademik Tözeleþe

1. Sänðät häm Fan Koleje (*College of Arts & Sciences*). Kolej gumanitar, ictimaði, häm täbiði fännär ölkäsendäge böten akademik büleklär, profesor häm uqýtuwçýlarný täðyin itüw, mäðaþlar, häm þäkertlärgä birelä torðan bakalavreat diplomý (B.A., B.S.) programmalarýna cävaplý.

2. Yuðarý Däräcälär Mäktäbe (*Graduate School*). Yuðarý Däräcälär Mäktäbe tikþerüwlär (issledovanie), tikþerüwlär öçen fondlar taratuw, häm gumanitar, ictimaði, häm täbiði fännär ölkäsendäge böten aspiranturalýq diplomý (M.A., M.Phil., Ph.D.) programmalarýna cävaplý.

3. Xalýqara vä Cämðiyät Mäs'äläläre Mäktäbe (*School of International and Public Affairs*).[3] (Töbängä qaraðýz. Xalýqara Tikþerüwlär vä Mönasäbätlär Dekaný þul uq vaqýtta Xalýqara vä Cämðiyät Mäs'äläläre MäktäbeneØ Dekana bula ala, läken þunýØ kimçelekläre dä bula.)

4. Baþqa mäktäplär. Kiräk bulsa aspiranturalýq däräcäsendä profesyonal diplomný birüwçe baþqa mäktäplärne dä açýrða bula (Amerikan sistemýnda þularnýØ arasýna Xoquq (Yurisprudentsiya), Biznes, Uqýtuw, Týp (Meditsina), Informatika, häm baþqalar kerä). Amerikada qayber universitet þundýy diplomnarný þäkertlärgä dä birä (bakalavreat urnýna), läken bu Xalýqara Tatar UniversiteteneØ maqsatlarýna turý kilmi çönki þäkertlärneØ uquw programmasýn zäðiflata.

UQUW TELE

Dönyadaðý köçle uquw sistemalarýnýØ bere (Lübnan) Livandaðý urta uquw sistemasý (ide). Frantsuz bakalavreatý öçen uqýðan urta uquw yortlarý gimnazistlarý Frantsada gimnazistlar uqýrða mäcbur bulðan här predmetne ðýna tügel, anýØ östäwenä ðäräp tele häm mädäniyatýn da uqýylar. Bu Xalýqara Tatar UniversiteteneØ uquwçilarýna layýq ber misal bulýrða tiyeþ dip ýþanam.

1. Tatar tele. Xalýqara Tatar UniversiteteneØ burýçý yaØa Tatar mädäniyatýn ayaqqa bastýrýp tanýtuw häm bez yäþägän yaØa çor öçen þul mädäniyatta citeþterelgän yaØa Tatar elitasýn xäzerläw bulýrða tiyeþ. ÞunýØ öçen räsmi uquw tele Tatar tele bulýrða tiyeþ, häm böten þäkertlär Tatar telendä uqýtýlýp Tatar tele häm mädäniyatýna baðýþlanðan däreslär alýrða mäcbur. Mömkin xätle vä þartlar röxsät itkän xäldä, böten predmetlär Tatar telendä (yäysä Tatar telendä dä) uqýtýlaçaq, häm Xalýqara Tatar Universitetenä eþkä alýnðan här yaØa mäØgelek profesor üz tikþerüwläre týþýnda Tatar telendä däresläre öçen materiyallar häm däresleklär xäzerlärgä tiyeþle bulaçaq.

Xalýqara Tatar Universitete Tatar telen (yäysä baþqa ber Törki telne) belep tä Xalýqara Tatar Universitetendä uØýþlý uqýr öçen Tatar ädäbi telen äldä dä kamilläþterergä tiyeþle bulðan þäkertlär öçen Tatar telennän cäyge xäzerlek däreslären açaçaq. (Þul cäyge däres hämmä

---

[3] *School of International and Public Affairs* küberäk 'Xalýqara mönasäbätlär vä çit illärneØ bügenge xälen öyränüw, xökümät eþlärenä xäzerlek, vä xalýqqa xezmät itüwgä xäzerlek mäktäbe' mäðnäsenä turý kilä. Xalýqara Tatar Universitetendä þundýy mäktäpneØ burýjý kiØräk bulýrða tiyeþ dip uylýym.

uquwçýlarða, þunýØ arasýnda Tatar diasporasýnýØ väkilläre häm Törki tellärne uqýðan çit il uquwçýlarýna da, açýq bulaçaq.)

Þunýñ týþýnda, Xalýqara Tatar Universitete Xalýqara Tatar Universitetendä uqýrða telägän läken Tatar telen belmägän Tatarlar yäysä baþqa xalýqlarnýØ väkillärenä Tatar telennän akademik yýl xäzerlek däreslären açaçaq. Bu Ýstanbuldaðý Koç ÜniversiteteneØ Ýngiliz tele däreslärenä (Koç ÜniversiteteneØ uquw programmasý Ýngiliz telendä) yäysä Amerika, Frantsa, Almanya (Germaniya), vä Räsäydage universitetlärendä uqýrða teläwçe çit il keþeläre öçen Ýngiliz, Frantsuz, Nemis, vä Urýs telennän dereslärenä turý kilä. Dönyada diyärlek här mämläkät yäysä här universitet ul universitettä uqýrða telägän çit il uquwçýlarýna ul mämläkätneØ telen uqýta. Min üzem Frantsa, Almanya (Germaniya), Süriyä, vä (Vengriya) Macaristanda þundýy dereslärne uqýðanym bar.

2. Urýs tele. Ýdeal xäldä Xalýqara Tatar UniversiteteneØ barça uquwçýlarý, bilxassa Räsäy FederatsiyasýnýØ grajdannarý, Urýs telen uqýmýþlý ber Urýs keþese därecäsendä belsen. Böten þäkertlär Urýs telendä uqýtýlðan dereslär alýrða mäcbur bulaçaq, þul dereslär Urýs tele vä mädäniyatýna baðýþlanðan bula ala. Xalýqara Tatar UniversiteteneØ profesorlarý þul dereslärne Urýs telendä üzläre uqýtaçaq. Bu dereslär Tatarstan vä Räsäy FederatsiyasýnýØ minimum qanuni taläplärne qarþýlayaçaq (þundýy närsä bulsa). (Amerikada universitetlärdä Ýngiliz tele häm mädäniyatýn uqýtuw turýnda qanunnar yuq, ämma TörkiyäneØ universitetlärgä qaralðan qanunnarýna kürä universitetlär Törek tele, ädäbiyatý, häm tarixý turýnda töp dereslär uqýtýrða mäcbur.) Urýs tele häm mädäniyatý buyýnça minimum qanuni taläplär bulmasa, gimnazium yäysä baþqa universitetlärdä þul predmetlär buyýnça kiräk därecädä belem alðan þäkertlär þul predmetlär buyýnça artýq däres almawý mömkin.

Urýs telendä parallel uquw programmasýn qorðançý, Xalýqara Tatar Universitete Kazan Universitete belän (häm Kazanda nindi bulsa baþqa partnyorlar belän dä) aØlaþýp universitetlär arasýnda däres almaþuw sistemasýn qorsýn. Þundýy sistemaða kürä, Xalýqara Tatar UniversiteteneØ uquwçýlarý (röxsät alýp) Kazan Universitete, Kazan Gumnitar Fännär Institutý, häm nindi bulsa baþqa partnyor yuðarý uquw yortýnda (Urýs, Tatar, yäysä nindider baþqa teldä uqýtýlðan) däresne alýp þul däres Xalýqara Tatar UniversiteteneØ diplomýna yararlý bulsýn. Qarþýlýqta Xalýqara Tatar Universitete üz yortýnda (Tatar, Urýs, Ýngiliz, yäysä nindider baþqa teldä uqýtýlðan) däreslären Kazan Universitete, Kazan Gumnitar Fännär Institutý, häm nindi bulsa baþqa partnyor yuðarý uquw yortýndaðý uquwçýlarða açýr. Dereslär almaþuw balanstan çýqsa þuný uquw yortlarý arasýndaðý tülämnär arqýlý xäl itep bula. Þulay itep Xalýqara Tatar Universitete þul uq dereslärne ike teldä uqýtýrða mäcbur qalmýy, çönki bu bik qimmätkä töþä. Þundýy sistema Amerikada bik taralðan, misal öcen Washington, DC þähärendä Georgetown University, American University, Washington University, häm baþqalar üz ara kileþkän. Wisconsin-Madison Universitete dä ber niçä baþqa yuðarý uquw yortý belän aØlaþqan.

Urýs tele häm mädäniyatý týþýndaðý predmetlär Urýs telendä uqýtýlsa, bu þul predmetlärneØ Tatar telle uquw programmasýna küçüw däverendä genä qabul itelergä tiyeþ.

3. Ýngiliz tele. YaØa global dönyada xalýqara kommunikatsiyanýØ östen tele bulðan Ýngiliz telen belüw Xalýqara Tatar UniversiteteneØ hämmä uquwçýlarýna þart bulýp quyýlaçaq. Ýngiliz teleneØ çit il teleçä genä uqýtýlmawý bik möxim, qayber däres Xalýqara Tatar UniversiteteneØ uquw programmasýna canlý komponent xäländä kergezeläçäk. Bu säbäple Amerikan/Ýngiliz tele häm mädäniyatý buyýnça dereslär Xalýqara Tatar UniversiteteneØ profesorlarý yäysä Ýngiliz telle mämläkätlärdän kilgän qunaq uqýtuwçýlar tarafýnnan uqýtýlaçaq.

Xalýqara Tatar Universitete Xalýqara Tatar Universitetendä uØýþlý uqýr öçen Ýngiliz telen äldä dä kamilläþterergä tiyeþle bulðan þäkertlär öçen Ýngiliz telennän cäyge xäzerlek däreslären açaçaq.

Ýngiliz tele uquw tellärneØ bere bulðaç Amerika, Kanada, Avrupa, häm baþqa illärdän ðalimnärne ber yä berdän küp semestrða yäysä akademik yýl vaqtýnda yä cäyen mäxsus intensiv däres uqýtýrða qunaq uqýtuwçý bulýp çaqýrýrða mömkinçelek birä. Þul xäldä könbatýþ belgeçlären

Tatar tele häm mädäniyatý buyýnça ðýna tügel, Amerikan/Ýngiliz mädäniyatý, gumanitar fännär (misal öçen Avrupa tarixe), ictimaði fännär (misal öçen politologiya, sotsiologiya, ekonomika), häm täbiði fännär ölkälärennän däres birergä çaqýrýrða bulýr ide. Ýngiliz telendä lektsiya uqýr öçen Mäskäw, Sankt Peterburg, Taþkent, Almatý, Bakü, häm baþqa þähärlärdä qunaqta bulðan ðalminär häm kürenekle baðqa þäxeslärne Qazanða qunaqqa çaqýruw caylýraq bulýr ide.
4. Baþqa Çit Ýl telläre. Xalýqara Tatar UniversiteteneØ þäkertlärenä Tatar, Urýs, häm Ýngiliz tellärenеØ týþýnda baþqa dönya tellären uquwnýØ ähämiyyäte dä aØlatýlýrða tiyeþ. Hiç þöphäsez, Xalýqara Tatar Universitete Frantsuz, Nemis, Ýspan, Ýtalyan, Fin, Macar (Venger), Ðäräp, Farsý, Törek, Qýtay, Yapun, häm baþqa möxim dönya tellären uqituwný üz üzenä burýç dip quyarða tiyeþ. Täbiði Ðäräp, Farsý, vä Törek telläre Tatar mädäniyatýn öyränüw öçen bik kiräk, alar ayrým iðtibarða layýq. Xalýqara Tatar UniversiteteneØ barlýqqa kilüweneØ baþlanðýç yýllarýndan uq þul xätle küp telne uqýtýrða bälkem köçe citmäs. Täbiði, büçet citsä, baþqa dönya tellärennän berdän däres uqýtýrða bula.

Minemçä baþtan Xalýqara Tatar Universitete Tatar, Urýs, häm Ýngiliz tellären uqýtuw buyýnça programma tözüwgä barlýq köçlären birsen. Läken, þul uq vaqýtta min baþqa universitetlär, korporatsiya (firmalar), yäysä xökümätlärdän baþqa illärneØ tellären häm mädäniyatlarýn öyränuw buyýnça “milli märkäzlär” qoruw öçen yärdäm ezläwne bik qatý täklif itär idem. Misal öçen, Qazandaðý Törek konsulu Xalýqara Tatar Universitetenä “Törek Märkäzen” qoruwða yärdäm itsä þundýy märkäzdä qunaq profesorlar yäysä lektorlar Törek, Tatar, yäysä Ýngiliz tellärendä Törek tele häm mädäniyatý buyýnça däreslär uqýtýr ide. Bälkem Baþqortostan, Üzbekistan, Qazaqstan, häm baþqa respublikalar þulay uq üz märkäzlären qorýrða telärlär. Þulay uq bälkem (üz Tatar diasporasý bulðan) Finlandiya yäysä Helsinki UniversiteteneØ “Fin Märkäzen” qorasý kilär. Frantsa, Almanya (Germaniya), Italiya, Macaristan (Vengriya), Iran, törle Ðäräp mämläkätläre, Qýtay, Yapunya, häm baþqalarnýØ ilçelären çaqýrýp sorarða bula: sez, mämläkätegez, mämläkätegezdäge ber universitet, fond, yäysä korporatsiya (firma) þundýy milli märkäzný qorýrða yäysä baþqa törle yärdäm birergä telämäsme dip sorarða bula (bälkem ul illärdäge bay Tatarlar da yärdäm birergä telär!).

QABUL ÝTELÜW

1. Qabul itelüw öçen þäkertlär Qazandaðý gimnaziumnar däräcäsendä belem alðan bulýrða tiyeþ. (Moný täfsilläp äytep birüw kiräk.) Xalýqara Tatar Universitetenä qabul itelärlek yaxþý ber uquwçý artta qalðan yuqsa suðýþ xälendä bulðan ber töbäktä yäþägäne öçen þul däräcädä belem alalmaðan bulsa, þundýy keþelär öçen Qazanda yäysä TatarstannýØ baþqa þähärlärendäge gimnaziumnar belän eþberlegen kürep xäzerlek däresläre programmasýn buldýruw yaxþý bulýr ide.

Qabul itelüw öçen standartlar Amerikadaðý universitetlärenä qabul itelüw standartlarýnnan yuðarý bulsa, gimnaziumda uqýðan yuðarý däräcädäge qayber däresne universitettä dä qabul itärgä mömkin bulýr ide (bilgele ber san säðätkä xätle).
2. Þäkertlär Räsäy Federatsiyasý buyýnça birelä torðan standart imtixannarða häm/yäysä Xalýqara Tatar UniversiteteneØ Qazanda häm baþqa cirlärdä (Räsäy FederatsiyasýnýØ baþqa cirlärennän häm SNG illärennän qabul itelüw uØaylýraq bulsin öçen) birelä torðan imtixannarýna kerergä tiyeþ bulaçaq. Bu Þäkertlärne Qabul Ýtüw ÝdaräseneØ vazifäse bulýp þunýØ baþýnda Þäkertlärne Qabul Ýtüw ÝdaräseneØ Direktorý tora. Amerikan sistemasýnda profesorlarnýØ þäkertlärne qabul ýtüwdä rolý yuq.
3. Räsäy Federatsiyasýndaðý Tatar diasporasý, Räsäy Federatsiyasýndaðý baþqa Möselman Törki xalýqlarnýØ väkilläre, SNG illärendäge Tatar diasporasý, häm çit il þäkertläre öçeniØ azýnda ber miqdar urýn saqlanaçaq. Tatar diasporasý häm baþqa Möselman Törki xalýqlarýnnan bulðan þäkertlärgä mätdi yärdäm birergä bula (bilxassa uquw öçen aqça soralsa).

UQUW PROGRAMMASI

Xalýqara Tatar Universitete mömkin bulðan iØ yaxþý täxsilne (obrazovanie) täqdim itärgä tiyeþ. Törki dönyasýnda taralðan Törek liseläre kebek, ata-analarða häm balalýrýna iØ qimmätle närsäne täklif itkän öçen üzenä här törle gruppadan iØ yaxþý þäkertlärne cälb itärgä tiyeþ.

Min ber niça säbäptän Xalýqara Tatar UniversiteteneØ uquw programmasýnýØ nigeze bularaq "Amerika modelen" täqdim itäm. Berençedän, bu xalýqara därăcădä qabul itelgän ber model, anýØ tä'sire kübäyä bara (bilxassa Avrupada), häm kiläçäktä yaØa xalýqara standardý xälenä kilä ala. Ýkençedän, aspirantura däräcäsendä uquw köçleräk çönki Avrup/Sovyet modelýnda aspirantlarný universitettän soØ dissertatsiya yazýr öçen äzerläw yuq, ämma Amerikada aspiranturada uqýtuw <u>dävam itä</u>. Öçençedän, häm þäkert häm aspirant däräcäsendä bu model <u>uØaylý</u> (*flexible*). Minemçä þundýy uØaylý sifat yaØa Tatar milli universiteten tözegändä bik faydalý bula ala.

Þäkertlärne uqýtqanda Avrupa/Sovyet modelý belän Amerika modelý arasýndaðý iØ zur ayýrma þunnan ðibarät ki, ðomumän Avrupa/Sovyet modelýna kürä bik qatý quyýlðan (*rigid*, strogiy) 5 yýllýq uquw programmasý bar. ÝØ küp ähämiyyät "obyektiv" faktalarný üzläþterüwgä birelgän. Tatar telen yäysä Tarix uqýðanda, här ber yýl öçen uquw programmasý qatý quyýlðan. Þul uq vaqýtta här predmet yäysä bülek üçen tulý kafedra kiräk. Ýkençe yaqtan Amerika modelý buyýnça iØ küp ähämiyyät "fikerläwgä" birelä; dimäk þäkertlär faktalarný ciyuw, analiz itüw, sintez itüw, häm näticä çýðara aluwný öyränergä tiyeþ. Mömkin Amerikan sistemasýndaðý geniya þunnan ðibarät. Ðomumän 4 yýllýq bakalavreat programmasýnnan soØ telägän þäkertlär gumanitar, ictimaði, häm täbiði fännär buyýnça yäysä ber profesiya (mäsläk) buyýnça (misal öçen týp [meditsina], xoquq [yurisprudentsiya], biznes, häm baþqalar) aspiranturaða kerä. Teoriyasý buyýnça ber þäkert Ýngiliz tele buyýnça bakalavreat diplomýn alýp soØýnnan Ýngiliz tele, týp (meditsina), xoquq (yurisprudentsiya), biznes, psixologiya, politilogiya, Slavyan telläre, häm baþqa predmetlär buyýnça aspiranturaða kerä ala (bu þart belän ki mondýy programmalar öçen þart bulðan dăreslärne uqýðan buluw kiräk). Min üzem þäkert bulðanda Urta Könçýðýþ telläre häm mädäniyatlarý buyýnça bakalavreat programmasýn tamamlap soØýnnan aspiranturaða Tarix bülegenä kerep Tarixtan doktor buldým.

ÞÄKERTLÄR ÖÇEN DIPLOMNAR:
B.A. (*BACHELOR OF ARTS*, "SÄNÐÄT BAKALAVREATI") &
B.S. (*BACHELOR OF SCIENCE*, "FÄN BAKALAVREATI")

Amerika modelýnda ðomumän dürt yýl dävamýnda bilgele bir miqdarda kredit (säðat) uqýðan bulýrða tiyeþ (urtaça 120-124 kredit). Berençe ike yýl dävamýnda þäkertlär kübesençä mäcburi häm ðomumi dăreslärne uqýy, ikence ike yýl dävamýnda þäkertlär kübesençä ixtisas (spetsialnost') häm ðomumi dăreslärne uqýy. (Här kredit ber semestr[4] buyý atnada ber säðat därs mäðnäsendä, kübese däres 3-4 kredit.) Þäkert bilgele printsiplarða kürä däreslären saylaðanda, här ber þäkertneØ uquw programmasý unikal bula ala. (Ixtisas buyinça dăreslär saylaðanda qay vaqýtta uquw programmalarý ber berennän azraq ayýrýlýp tora.) Dimäk qayber möxim bülekneØ kafedrasý baþtan uq küp keþele bulýrða tiyeþ, läken küp baþqa predmetný uqýtýr öçen mäØgelek profesorlar azraq bulsa yäysä bu dăreslär qunaq profesorlar tarafýnnan uqýtýlsa da yarýy.

Amerika universitetläre arasýnda da bik küp ayýrmalar bar. Brown UniversityneØ þartlarý yuq diyärlek buluwýnnan mäþhür. Min uqýðan Columbia College 20nçe yözneØ baþýnda "Kürenekle Kitaplar" nigezlängän uquw programmasýn berençe bulýp baþlatqan öçen mäþhür (bu kitaplar xäzer ber niçä ayýrým därestä uqýtýla). Wisconsin-Madison UniversiteteneØ uquw programmasý bik täfsilläp aØlatýla ämma þartlarý bik uØalylý (*flexible*). Min Ýlavälärdä Columbia College häm University of Wisconsin-Madison modellarýn qýsqaça aØlatýp biräm.

---

[4] Ber semestr (*semester*) urtalama 14-16 atna ozýnlýðýnda bula.

Fiker alýþuw maqsadý ilä Xalýqara Tatar Universitete öçen B.A. häm B.S. uquw programmalarý öçen mömkin bulðan variantlar arasýnnan ber variantný ðýna täqdim itäm. Här bülektän B.A. yäysä B.S. diplomýnýØ þartlarýn qarþýlarða bula.

<u>Xalýqara Tatar Universitete (B.A. uquw programmasý)</u>

- Qabul itelüw öçen þäkertlär: Qazandaðý gimnaziumnan diplom yäysä þunýØ qarþýlýðý
- 120 kredit (här kredit ber semestr buyý atnada ber säðat därs mäðnäsendä, kübese däres 3-4 kredit; baþlanðýç intensive tel däresläre häm fänni laboratoriya däresläre 5 kredit yä küberäk bulala)
- Tatar telen yuðarý däräcädä belüw aldan uq bulýrða tiyeþ yäysä Xalýqara Tatar Universitetendä uquw arqýlý tormýþqa aþýrýla. (Tatar telennän 1nçe-2nçe yýl däresläreneØ kreditlarýn B.A./B.S. diplomnarý öçen xisapqa alýnmýy.) Þäkertlär Tatar telennän imtixan birep Tatar telen kamilläþterüw kiräk bulðan xäldä Tatar telennän däres alýrða mäcbur bulýrlar. Tatar telen yaxþý belüw buyýnça sertifikat universtitetne tamamlap diplom aluw öçen þart.
- Urýs telen yuðarý däräcädä belüw aldan uq bulýrða tiyeþ yäysä Xalýqara Tatar Universitetendä uquw arqýlý tormýþqa aþýrýla. (Urýs telennän 1nçe-2nçe yýl däresläreneØ kreditlarýn B.A./B.S. diplomnarý öçen xisapqa alýnmýy.) Þäkertlär Urýs telennän imtixan birep Urýs telen kamilläþterüw kiräk bulðan xäldä Urýs telennän däres alýrða mäcbur bulýrlar.
- Çit il tele bularaq Ýngiliz telennän däres aluw þart (18 kredit)
- Þäkertlär Tatar telendä uqýtýlðan däreslärdän iØ kimendä 60 kredit alýrða tiyeþ.
- Þäkertlär Urýs telendä uqýtýlðan däreslärdän 6 kredit alýrða tiyeþ (Urýs telennän 1nçe-2nçe yýl däresläreneØ kreditlarý xisapqa alýnmýy). [ÞunýØ eçenä Urýs mädäniyatý däresläre häm baþqa predmetlär kere ala.]
- Þäkertlär Ýngiliz telendä uqýtýlðan däreslärdän 12 kredit alýrða tiyeþ (Ýngiliz telennän 1nçe-2nçe yýl däresläreneØ kreditlarý xisapqa alýnmýy). [ÞunýØ eçenä Amerikan/Ýngiliz / Avrupa mädäniyatý däresläre häm baþqa predmetlär kere ala.]
- Tatar telendä mäqalä (doklad, oçerk) häm notýq yazuw (3 kredit)
- Äsasi Uquw Programmasý (fundamental belem): Törki-Tatar MädäniyatýnýØ Töp Äsärläre (6 kredit)
- Äsasi Uquw Programmasý (fundamental belem): Ýslam MädäniyatýnýØ Töp Äsärläre (6 kredit)
- Äsasi Uquw Programmasý (fundamental belem): Könbatýþ MädäniyatýnýØ Töp Äsärläre (6 kredit)
- Äsasi Uquw Programmasý (fundamental belem): MuzikanýØ Töp Äsärläre *YÄYSÄ* SänðätneØ Töp Äsärläre (3 kredit)
- Gumanitar Fännär Ölkäsendä KiØ Belem (12 kredit, Äsasi Uquw ProgrammasýnýØ týþýnda) [misal öçen: Tatar tarixe, Räsäy tarixe, Tatar ädäbiyatý tarixe, Amerikan mädäniyatý, Ýslamda þäriðat qanuný, häm baþqalar]
- Ýctimaði Fännär Ölkäsendä KiØ Belem (12 kredit, Äsasi Uquw ProgrammasýnýØ týþýnda) [misal öçen: Çaðýþtýrmalý siyasätkä kereþ, Sotsiologiyaða kereþ, Avrupa xalýqlarý häm kulturalarý, Aziya xalýqlarý häm kulturalarý, Törki-Tatar xalýqlarnýØ etnografiyasý, KemlekneØ formalaþuwýna qaraþlar (podxodlar), Ýslamda siyasi sistemalar buyýnça teoriyalar, häm baþqalar]
- Täbiði Fännär Ölkäsendä KiØ Belem (12 kredit, Äsasi Uquw ProgrammasýnýØ týþýnda: 3 kredit biologiya ölkäsendä däres, 3 kredit fizika ölkäsendä däres, and 6 kredit täbiði fännär ölkäsendä däres, matematika da þunýØ eçenä kerä) [misal öçen: Fizika, Biologiya, Matematika, Ekologiya, häm baþqalar]

- Bülektä Ýxtisas (30 kredit)[5]
- ÞäkertneØ üz ixtiyarý buyýnça bütän däreslär (12 kredit)

Diqqät- B.S. uquw programmasý buyýnça Täbiði Fännär Ölkäsendä KiØ Belem 16 kredit, Äsasi Uquw ProgrammasýnýØ týþýnda: 6 kredit biologiya ölkäsendä däres, 6 kredit fizika ölkäsendä däres, häm kalkúldän [isçislenie] ike däres (þul ike däres tä täbiði fän därese dip xisapqa alýna).

BÜLEKLÄR

Sänðät häm Fan Kolejenda baþta töbändäge akademik büleklärne açuwný täqdim itäm:

1. Tatar Tele Häm Mädäniyatý (Tatar tele, filologiyasý, ädäbiyatý, häm mädäniyatý)

2. Çit Ýl Telläre Häm Mädäniyatlarý (baþta Urýs häm Ýngiliz tele häm mädäniyatý, soØýnnan Frantsuz, Nemis, Törek, Ðäräp, Farsý, häm baþqa tellär häm mädäniyatlat quþýlýrða tiyeþ)

3. Gumanitar Fännär (sänðät, çaðýþtýrmalý ädäbiyat, tel beleme, muzia, fälsäfä , häm baþqalar)

4. Tarix (Tatar, Törki, Ýslam, Räsäy, Avrupa, Aziya, Afrika, häm baþqalarnýØ tarixe)

5. Ýctimaði Fännär (antropologiya/etnografiya, arxeologiya, ekonomika, psixologiya, sotsiologiya, häm baþqalar)

6. Täbiði Fännär (biologiya, ximiya, ekologiya, matematika, fizika, häm baþqalar)

7. Informatika (kompyutr beleme)

Xalýqara Tatar Universitete üsüwe belän Gumanitar Fännär, Ýctimaði Fännär, häm Täbiði Fännär kebek büleklärne ayýrým bülekläergä ayýruw mömkin bulýr ide.

Här bülek B.A./B.S. diplomý öçen ixtisas açarða tiyeþ. Þul säbäptän här bülekneØ 30 kreditlek (10 däres çamasý) kereþ, urta belem, häm yuðarý belem (þunýØ eçenä seminarlar da kerä) dreslären uqýtýr öçen citärlek uqýtuwçýsý bulýrða tiyeþ. Milli universitetneØ Tatar Tele häm Mädäniyatý ölkäsendä tulý kafedrali buluwý mantýqlý bulsa, häm Urýs vä Ýngiliz telläre buyýnça uqýtuwçý citärlek bulýrða tiyeþ bulsa, baþlanðýçta Ýctimaði Fännär bülegendä ber antropolog (etnograf), ber arxeolog, ber ekonomist, ber psixolog, vä ber sotsiolog (qunaq uqýtuwçýlarný xisapqa alðanda þuØardan as da bulala) bakalavreat öen nindider ixtisas buyýnça däres uqýtýrða citärlek bula ala. Þulay uq, Täbiði Fännär bülegendä baþlanðýçta ber biolog, ber ximik ber fizik, ber matematik, vä ber ekolog bulsa bakalavreat öen nindider ixtisas buyýnça däres uqýtýrða citärlek bula ala. Þuný onýtmasqa kiräk, baþqa bülekärdä ixtisas uquwçý þäkertlär dä bu büleklärdän kiØ belem buyýnça ðomumi dreslär alaçaq. Bu büleklärneØ profesorlarý Äsasi Uquw Programmasýna da qatnaþaçaqlar.

YUÐARI DÄRÄCÄLÄR MÄKTÄBE (*GRADUATE SCHOOL*)

Yuðarý Däräcälär Mäktäbe aspirantura öçen citärlek profesorlarý häm däresläre bulðan här bülektän töbändäge öç akademik därcäne biräçäk:

1. M.A. (*Master of Arts,* “Sänðät Magistre”) & M.S. (*Master of Science* , “Fän Magistre”)

Amerikan sistemasýnda bu däräcä 1-2 yýl däres alðannan soØ birelä, qay bülek/universitet M.A./ M.S öçen dissertatsiya (*Master’s Thesis*) taläp itä (50-100 bitlek).

2. M.Phil. (*Master of Philosophy,* “Fälsäfä Magistre”) Kübese Amerikan universitete doktor (Ph.D.) bulýr öçen 3 yýllýq däres (M.A./M.S. öçen dreslär þunýØ eçenä kerä) häm doktorlýq dissertatsiya taläp itä. Läken, küp aspirant doktorlýq dissertatsiyaný yazýp beremi qala! Columbia University doktor bulýr öçen 3 yýllýq däresne uqýp doktorlýqqa xäzerlek buyýnça imtixanný totqan (ämma dissertatsiyaný äldä yazmaðan) aspirantlarnýØ hämmäsenä M.Phil. däräcäse birelä.

---

[5] Þul däreslärne törle fän buyýnça KiØ Belem dip kürsätergä bula, ul xäldä üz ixtiyarý buyýnça dreslär küberäk bula, çönki här xäldä diplom aluw öçen 120 kredit uquw þart.

3. Ph.D. (*Doctor of Philosophy*, "Fälsäfä Doktorý") Bu däräcä M.A./M.S vä M.Phil.dan soØ doktorlýq dissertatsiya yazýlýp yaqlanðannan soØ birelä.

Magistr häm doktorlýq dissertatsiyalarýn Tatar, Urýs, häm Ýngiliz tellärendä yazýrða bula. Bu däräcälär Tatarstan häm Räsäy Federatsiyasýnýñ qanunnarýna kürä bireläçäk. (Amerikada böten diplomnar, þularnýØ arasýnda doktor däräcäse dä, universitet tarafýnnan birelä, þtat yäysä federal xökümäte universitetne tärtip buyýnça tanýðaç bu eþlärgä artýq qatnaþý yuq.)

BAÞQA YUÐARI DÄRÄCÄ PROGRAMMALARI

Xalýqara vä Cämðiyät Mäs'äläläre Mäktäbe (***School of International and Public Affairs***) M.P.A. (*Master's in Public Administration*, "Xökümättä Ýdarä Ýtüw Magistre") buyýnça uquw programmasýn tözep Tatarstan Respublikasýnýn, Räsäy Federatsiyasýndaðý baþqa respublikalarnýØ, häm çit illärneØ xökümätläre öçen profesyonal idarä itüwçe ("texnokrat") sinýfýn barlýqqa kiterä ala. Þundýy mäktäpneØ modele Amerika häm Frantsada þuØa oxþaðan mäktäplär bula ala. Kiräk bulsa, vaqýtlýça yäysä ozýn möddät/mäØgegä baþqa profesyonal (mäsläk) diplomnarý uquw programmalarý öçen biþek vazifäsen üti ala, mäsälän Ýnformatika, Cämðiyät Sawlýðý, Xoquq (Yurisprudentsiya), Biznes, häm baþqalar. ÞularnýØ qay beren yäysä här beren Yuðarý Däräcälar MäktäbeneØ mäxsus yuðarý däräcä programmalarý dip xisaplarða bula (ayýrým mäktäp açasý kilmäsä).

ADMÝNÝSTRATOR HÄM UQITUWÇILARNI EÞKÄ ALUW

Amerikan sistemasýnda ber bülektäge profesorlarnýØ saný çiklänmägän (Avrupa sistemasýnda här bülektä ber genä profesor bulýrða mömkin). EþneØ açýluwý berençe reklamalar buyýnça iðlan itelep, möracäðät itüwçelär tikþerelgännän soØ, yaØa doktorlar asistent (*assistant professor*) bularaq täðyin itelä, baþlanðýçta 3 yýllýq kontrakt buyýnça, bu soØýnnan yýl sayýn ozatýla. Altýnçý yýlda "tenyur" (profesor bularaq mäØgelekkä eþtä qaluw xaqqý) birelüw häm dotsent (*associate professor*) däräcäsenä kütärelüw buyýnça bik nýq tikþerelä. UØýþsýz bulðan xäldän, þul asistenkä 7nçe eþ yýlý birelep baþqa universitettä yaØa es urýnýn tabuw öçen (taba alsa äle) vaqýtý bula, çünki berençe universitetkä yaØadan eþkä kerä almýy. Diyärlek här universitettä här buldýqlý asistent dotsent däräcäsenä kütärelep soØýnnan profesor (*professor*, "*full professor*") däräcäsenä kütärelä ala. Harvard, Yale, Columbia, häm bäþqa ber niçä xosusi tikþerüw universitetendä þul ðadätneØ týþýnda üz tärtibe bula, isemnäre prestijle xisaplanðaný öçen buldýqlý yäþ ðalimnärne eþkä alýp alarða qarata küp vaqýt bik naçar möðamälä qýlalar. Kübese tikþerüw universitetlärendä profesorlar semestrda 2-3 däres uqýta.[6]

Här bülekkä bülekne qoruwçý profesor bulðan bülek baþý kiräk bulaçaq. Þul profesor baþqa profesorlar, quþýmça (*adjunct*) profesorlar,[7] häm qunaq profesorlarný eþlären reklamalar buyýnça iðlan itkäç universitetneØ administratsiyasý belän berkläktä eþkä alaçaq. (Wisconsin-Madison Universitetendä bülekneØ profesorlarý bülek baþýn 3-yýllýq srokka saylýylar. DekannýØ yaØa tärtibe buyýnça bülek baþý profesordan töbän däräcädä bulmasqa tiyeþ.)

Tulý stavkada bulðan profesorlarnýØ týþýnda, Qazan þähärendä Qazan Universitete, Qazan Gumanitar Fännäre Institutý, häm Fännär Akademiyasýnýn cirle belgeçlärennän quþýmça (*adjunct*) profesorlar bularaq faydanalýrða bulýr ide. Xalýqara Tatar Universitetendä yarým stavka statusý mömkin bulýr ide. Xalýqara Tatar Universitete iØ yaxþý ðalimnärne eþkä alalsýn, ä Fännär Akademiyasýndaðý iØ yaxþý ðalimnärne quþýmça profesor bularaq eþkä aluw bik aqýllý

---

[6] ÝØ köçle universitetlär "tikþerüw universitete" dip xisaplana, dimäk profesorlar ðalim dip xisaplana. Min iskä alðan här universitet þul kategoriyaða kerä. Qayber kolej vä universitet üz profesorlarýnda tikþerüw vazifäsen tanýmýy, þundýy universitetlärneØ profesorlarý 4-5 däres uqýtuwý mömkin, þundýy universitetlärne "uqýtuw universitete" dip xisaplýylar.

[7] *Adjunct professor* (*adjunct assistant professor, adjunct associate professor*)nýØ töp vazifäse baþqa urýnda bulýp tulý stavkada bulmýy häm ðadäti profesorlarða qaraðanda xoquqlarý tiØ bulmýy.

fiker bulýr ide. (Amerikada grant yärdäme belän eþlägän fänni laboratoriyalar týþýnda däres uqýtmaðan ðalimnär yuq diyärlek.)

Räsäy Federatsiyasýnýn häm çit illärneØ universitetlärennän qunaq profesorlarný häm lektorlarný çaqýra aluw Xalýqara Tatar Universitete öçen bik zur xäzinä bulýr ide. Ýngiliz telen ðadäti uquw tellärenеØ bere bulýp qullanðanda Amerika/Kanada vä Avrupadan qunaq profesorlarný häm lektorlarný çaqýruwný ciØeläyter.

YaØa universitet qoruw bik qatlawlý bulýp personal buyýnça bik küp awýr qararný berdän birergä kiräk bulðaný öçen, min berençe 10 ýýl dävamýnda böten yaØa täðyinnär/eþkä aluwlarný (þunýØ eçenä Prezident, Kantsler, Provost, Dekan, hämmä profesorlar, hämmä uqýtuwçý) baþta 3-ýýllýq aØlaþma (kontrakt) nigezendä eþkä alýrða täqdim itäm. Saylanðan keþe eþkä layýq bulsa, Türälär Häyäte ul keþeseneØ vazifäsen daimi vazifägä äyländerer. Asistent vazifäse genä þunýØ týþýnda qala, çönki buldýqlý bulsa anýØ vazifäse 2nçe tapqýr 3 ýýlða ozatýlýp, axýrýnda aØa "tenyur" birelüw häm dotsent (*associate professor*) däräcäsenä kütärelüw buyýnça qara birelä.

Amerikan universitetlärendä asistentlarða "tenyur" birüw buyýnça qarar birgändä universitetneØ eçennän häm týþýnnan asistentnýØ tikþerüwläre, uqýtuwý, häm universitetkä xezmäte turýnda bäyä birüwçe xatlarný sorýy. Berençe bülek "tenyur" birüwný xuplarða tiyeþ. Bu täklif dekanga citkänçe, universitet profeslarýnýØ ber häyäte dä þuný xuplarða tiyeþ. Universitet keçkenä bulðan xäldä, hämmä profesornýØ da þul mäs'älä buyýnça qararða qatnaþuwný da küz aldýna kiterep bula. Profesorlar xuplaðan xäldä dä, dekan yäysä anýØ östendäge baþqa administratorlar da þul möracäðätne kire qaða ala (bu xäl siräk bulsa da).

Dotsentlarný profesorða kütärgä þundýy uq, ämma bülek eçendä baþqa profeslar ðýna avaz birä häm kütärüwne vä böten universittetneØ profesorlarý bu mäs'äläne kürmi.

UniversitetneØ profesorlarýnýØ utýrýþlarýna nigezlängän sistema berençe profesorlar täðyin itelgänçe mömkin tügel.

BÜÇET TURINDA FÝKER YÖRTÜW

Administratorlar häm bülek baþlarý iØ baþtan uq tulý stavkada bulsýn. Tulý stavkada bulðan administratorlar häm bülek baþlarýnýØ mäðaþlarý tormýþqa citärle bulsýn, çittän baþqa eþlär ezläp yörergä mäcbur bulmasýn.

Amerikan sistemasýnda uqýtuwçýlarnýØ þäkertlärne qabul itkäne öçen yäysä imtixannan uzdýrðaný öçen "tülämnär" (vzyatka) aluwlarýn küz aldýna kiterep tä bulmýy, mömkin tügel (þäkertlärne qabul itüw üz qullarýnda da tügel, Þäkertlärne Qabul Ýtüw Ýdaräse þuØa cävaplý). Þul qarmaqný qapmasqa kiräk. Þul mäs'älälär buyýnça þöphä tuwsa Xalýqara Tatar UniversiteteneØ reputatsiyasýn – häm xalýqara täþkilatlardan akkreditatsiyalanuw mömkinçeleklären – bozar.

Amerikan universitetläre uýðan öçen küp aqça (*tuition*) sorýy, ämma Avrupadaðý universitetlär simvolik däräcädä genä aqça sorýylar. Uqýðanða aqça soraw bälkem yaxþý fiker bulýr ide, läken ul xäldä faqir þäkertlärgä vä aspirantlarða zur stipendiyalar birergä kiräk. (Kübese Amerikan universitetendä "tüli alarlýq xälenä qaramastan" [*"needs blind"*] qabul itüw sistemasý bulýp yärdäm kiräk bulðan uquwçýlarða yärdäm birä.) Bilxassa Amerika/Kanada häm Avrupadan bulðan çit il uquwçýlarý Xalýqara Tatar UniversiteteneØ cäyge programmalarýnda uqýr öçen aqça birer ide.

Xalýqara Tatar Universitete bina saluw fondýna, þäkert häm aspirantlar öçen stipendiyalar, diasporar þäkertlärenä yärdäm itär öçen mäxsus fondlar, mäxsus profesorlýq, häm baþqalar. Amerikan universitetläre büläk itelgän bina, programma, märkäz, häm profesorlýqlarða büläk itüwçelärneØ teläkläre buyýnça isem quþa. Qunaqlar Häyäte þundýy büläklärne cälb itüwgä yärdäm itä alalar.

UQUWÇILAR YATAQLARI HÄM PROFESORLAR REZIDENTSIYALARI

Xalýqara Tatar Universitetenä Qazanda yäþämägän uquwçýlarný yatqýzýr öçen ðomumi yataqlar kiräk bulaçaq. Här yataq kiräk bulðan uquwçý öçen yataq buldýruw Xalýqara Tatar UniversiteteneØ burýçlarýnýØ bere bulýrða tiyeþ. Xalýqara Tatar UniversiteteneØ ðomumi yataqlarý Qazandaðý iØ yaxþý ðomumi yataqlar bulsýn.

Cambridge, Oxford, Harvard, häm baþqa universitetlärdä residentsiyalýq kolej (*residential college*) sistemasý bar, þul Xalýqara Tatar Universitetenä dä model bulala. Küp Amerikan universitete ðomumi yataqlarýnda profesorlar öçen dä mäxsus kvartiralar urýnlaþtýra, þulay itep profesorlar häm þäkertlär arasýnda urtaq akademik tormýþ (*academic community*) xise tuwa.

Törkiyädäge yaØa universitetlär, þunýØ arasýnda Koç Universitete (Ýstanbul) häm Bilkent Universitete (Ankara) üz profesorlarýna mäxsus rezidentsiyalarda anda eþlägän xäldä buþqa kvartiralar birä. Amerikada, bilxassa qimmät þähärlärdä, universitetlär bazardan arzanða kvartira yäysä öyne arendaða birä. Columbia University þundýy kvartiraný pensiyaða çýqqannan soØ da birep tora, profesor häm cämaðäte ülgängä xätle.

QUNAQ ÖYE

Xalýqara Tatar Universitetenä Räsäy Federatsiyasý häm bilxassa Amerika häm Avrupa universitetlärennän qunaq profesorlar, uqýtuwçýlar, häm (ber lektsiya uqýrða) lektorlar kilsä universitet öçen bigräk tä faydalý bulýr ide. Üz qunaq öye bulsa, qunaq profesorlar häm lektorlar öçen, þunýØ arasýnda mäxsus cäyge däreslär öçen dä, Xalýqara Tatar Universitete öçen bik uØaylý bulýr ide.

AKREDITATSIYA

Universitetlärne akreditatsiyalawçý mämläkät däräcäsendä häm xalýqara däräcäsendä täþkilatlär bar. Xalýqara Tatar Universitetenä þundiy ber xalýqara täþkilat tarafýnnan tanýluwý faydalý bulýr ide. Þundýy xäldä Xalýqara Tatar Universitetennän bakalavreat alðan þäkertlärgä çit il universitetlärendä aspiranturaða kerüw häm þulay uq çit il universitetlärennän almaþuwlar nigezendä qunaq þäkertlär qabul itüw caylýraq bulýr ide. Þundýy täþkilatlärneØ profesorlar saný, kötepxanä biyeklege, häm baþqa kriterilär buyýnça standartlarý bik yuðarý.

KÖTEPXANÄ

Kötepxanä AmerikanýØ här tikþerüw universiteteneØ yöräge, häm Xalýqara Tatar UniversiteteneØ uquwçýlarý öçen dä kötepxanä kiräk bulaçaq. Xalýqara Tatar Universitete Räsäy Federatsiyasý häm çit ildä yäþäwçe pensiyaða çýqqan ðalimnärdän kötepxanä se öçen büläk iteläçäk kitaplar häm aqça ezlärgä tiyeþ. Xalýqara Tatar Universitetendä yazýlðan uquwçýlarda Qazandaðý baþqa kötepxanälärdän faydalanýrða xaqqý bulsýn.

TEXNOLOGIYA

Xalýqara Tatar Universitetendä yaØa texnologiyadan faydalanýp uquwçýlarýna dönyaný täqdim itäçäk. Sinýf häm ðomumi yataqlarýnda xalýqara massa küläm informatsiya resurslarý (bilxassa Tatarstan, Törkiyä, böten Törki dönya, Räsäy, America, häm Avrupada sputnik arqýlý televedenie) häm tiz xäräkät itä torðan internet bäyläneþe. Här sinýfta media ölkäsendä texnika buldýruw (proyektor belän kompyuter, televedenie monitorý, video, häm baþqalar) niyätlärneØ bere bulýrða tiyeþ. MaqsatlarnýØ bere här uquwçýnýØ üzendä (yäysä ðomumi yataqta qullanýþlý bulðan) ber kompyter buldýruw. Här uquwçýða kompyuter büläk itüw öçen büläk fondlar ezlärgä bula.

Xalýqara Tatar Universitete üz sinýflarýn QazannýØ týþýndaðý baþqa sinýflar belän bäylärgä häm üz däreslären internet yäysä sputnik arqýlý dönyanýØ telägän noqtasýna tapþýra aluwý mömkinçeleklären tabýrða bula. ÞunýØ arqýlý yazýþuw arqýlý däreslärne dä (*correspondence courses*) alýp barýrða mömkin bulýr ide.

KÝTAP ÇIÐARUW

Här olý universitetneØ burýçý tikþerüw, uqýtuw, häm cämðiyätkä xezmät. Xalýqara Tatar Universitete mäØgelek profesor urýnnarýn köçle ðalim häm uqýtuwçýlarný eþkä alýrða tiyeþ. Dimäk ul þul uq vaqýtta näþriyat eþläre turýnda borçýlýrða tiyeþ bulýp yä cirle näþriyatlar arqýlý yä üz näþriyatý arqýlý kitap basuw eþlärenä niçekter sponsor bulýrða tiyeþ. MaqsatlarnýØ bere baþlanðýç, urta, häm yuðarý uquw yortlarýnda Tatar telendä Tatar tele häm mädäniyatý turýnda däres birüw öçen nigez salðan yaØa ðilmi äsärlär çýðaruw bulýrða tiyeþ.

TatarstannýØ ðalimnäre häm näþirläre (izdateli) öçen kitap taratuw töp problemalarýnýØ bere bulðaný öçen, Xalýqara Tatar Universitete üz kitap kibeten açýp bu kibet Tatar telendä bulðan häm Törki-Tatar mädäniyatýna baðýþlanðan kitaplarný dönyaða tarata alýr ide.

Axýrýnda, yaØa texnologiya Xalýqara Tatar Universitetenä üz websaytýnda dönyaða elektronik kötepxanä täqdim itärgä mümkinçeleklär birä. Xalýqara Tatar UniversiteteneØ hämmä basmalarý (häm bälkem kötepxanäsennän kitaplar da) internet arqýlý dönya buyýnça telägän keþegä uqýrlýq bulala (yä buþqa yä az ðýna aqça tüläp). Þulay itep Tatar tele häm mädäniyatý buyýnça böten ber kötepxanä dönyanýØ telägän cirendä, telägän keþegä ber, ber meØ, ber milyon, yäysä ber milyard elektronik nösxada (ðadättä) uqýrlýq (dostupno) bulala.

DIASPORA MÄS’ÄLÄLÄRE

Xalýqara Tatar Universitete Tatarstandaðý Tatarlarný Räsäy Federatsiyasý eçendä häm týþýndaðý Tatar diasporasý belän bäyläwgä bik möxim xezmät kürsätä ala. Tatarlar belän qardäþ Möselman Törki xalýqlarýnýn aralarýn nýðaytuða yärdäm itä ala, çönki Tatarlar belän yaqýn mönasäbättä bulðan bik küp Möselman häm Törki xalýq çýnnan da yärdämgä moxtaç häm üzlärendä yaØa universitet açýrða köçläre yuq. Xalýqara Tatar Universitete þundýy eþtä þul vaqýtta ðýna uØýþlý bulala, ägär xalýqara standartlarý küzlegennän qaraðanda yuðarý sifatlý täxsilne (obrazovanie) täqdim itsä. Þulay bulsa, Tatarstan, Baþqortostan, Räsäy FederatsiyasýnýØ baþqa töbäkläre, Urta Aziya, Avrupa, Tönyaq Amerika, häm baþqa cirlärdä yäþäwçe Tatarlar ber cäygä bulsa, ber semestrða bulsa, ber yýlða bulsa, xätta dürt yýlða bulsa üz balasýn anda uqýtýrða telär.

Tatar tele häm mädäniyatýn yaØa däräcägä kütärep, materiallarý, däreslekläre, xätta böten däreslärneØ üzläre internetta bulðan Tatar telendä yaØa ber uquw programmasýn buldýrýp, Xalýqara Tatar Universitete yaØa ber xalýqara Tatar ictimaðýn (obshchestvo) icad itälä. Tatarstan Räsäy FederatsiyasýnýØ diyärlek här töbägenä häm annan yýraqqa sputnik arqýlý televedenie programmalarýn cibärä ala, kön sayýn ber niçä säðätkä Xalýqara Tatar Universitetenen däreslären buþqa tapþýrsa, þunnan yaxþý mädäni programmalar bar mý?

Xalýqara Tatar Universitete diaspora Tatarlarý häm Möselman Törki xalýqlarýna universitetneØ eþlärenä qatnaþýrða mömkinçelek birä, çönki Xalýqara Tatar Universitetenä küp þähärdä möracäðät itkän þäkertlär belän þäxsän küreþergä, imtixannarný birergä, häm yaØa uqýtuwçý häm uquwçuwný tabýrða yärdäm itärgä ýþanýçlý keþe kiräk bulaçaq.

ÝØ Axýrýnda, Xalýqara Tatar Universitete Tatarstanda ðýna tügel, Tatar dönyasý buyý filiallar, märkäzlär, xätta yaØa kampuslar qorýrða týrýþa ala.

1- QUÞIMÇA

Columbia College (Columbia University in the City of New York)

- 124 kredit (ber däresne berdän küp þartný qarþýlarða qullanýp bulmýy, þularnýØ týþýnda: Möxim Dönya Mädäniyatlarý, fän, yäysä çit il tele buyýnça däreslärne Ýxtisas öçen xisaplarða bula)
- soØðý ike semestr Columbia CollegeneØ üzendä yä Parijdaðý Reid Hall yäysä Berlin Konsortsiyandaðý märkäzlärenä uqýlýrða tiyeþ
- Ädäbiyat Buyýnça Töp Gumanitar Däres (2 semestr buyý Grek-Roman, urta çor Avrupa, häm yaØa çor Avrupa ädäbiyatýnýØ klassikalarýn küzätüw) [*Literature Humanities*]
- Zämanävi Mädäniyat Buyýnça Töp Däres(2 semestr buyý Grek-Roman, urta çor Avrupa, häm yaØa çor Avrupa siyasi fälsäfäsen häm tarixeneØ klassikalarýn küzätüw) [*Contemporary Civilization*]
- Sänðät Buyýnça Töp Gumanitar Däres (1 semestr) [*Art Humanities*]
- Musika Buyýnça Töp Gumanitar Däres (1 semestr) [*Music Humanities*]
- Çit Ýl Tele (4 semestr)
- Logika and Retorika (1 semestr, kübräk kiräk bulmasa) [*Logic and Rhetoric*]
- Möxim Dönya Mädäniyatlarý (qabul itelgän spisoktan 2 däres) [*Major World Cultures*]
- Fizkultura (2 semestr häm yözüwdän imtixan)
- Fän (qabul itelgän spisoktan 3 däres)
- Ýxtisas yä Kontsentratsiya [*Major or Concentration*]

2- QUÞIMÇA

University of Wisconsin-Madison (B.A. þartlarý)

- 120 kredit
- nindider bülekný Ø týþýnda 80 kredit [=dimäk ber bülektä 40tan küp kredit almaw]
- urta yä yuðaraý belem dareslärennän 60 kredit
- notlarnýØ urtalama däräcäse (ðomumän) 2.0, notlarnýØ urtalama däräcäse (urta yä yuðaraý belem däreslärennän) 2.0 [notlar 0-4.0, häm 4.0 iØ yaxþýsý]
- soØðý 30 kredit University of Wisconsin-Madison kampusýnda [yä üz kampusý dip xisaplanðan ber çit il märkäzendä] uqýlýrða tiyeþ
- Kommunikatsiya A- berençe yýl þäkertläre yazuw därese (yuqsa imtixan arqýlý bu däresne alýrða kiräk bulmaðanný isbat itep därestän qotýla)
- Kommunikatsiya B- küp yazuwný taläp itkän däres, qabul itelgän däreslär spisokýnnan saylana
- Çit Ýl Tele (4 semestr, yä 3 semestr 1nçe Teldän häm 2 semestr 2nçe Teldän)
- Matematikadan Minimum Belem- imtixan arqýlý isbat itelä
- Urta mäktäpä 1 yýl algebra, 1 yýl geometri, 3nçe därestän 1 yýl (2nçe yýl algebra yä geometri) yä universitettä östämä däreslär
- Xisap Nigezendä Fikerläw A- matematikadan nigezge däres(yuqsa imtixan arqýlý bu däresne alýrða kiräk bulmaðanný isbat itep därestän qotýla)
- Xisap Nigezendä Fikerläw B- matematika küp qullanðan däres, qabul itelgän däreslär spisokýnnan saylana
- Gumanitar fännär ölkäsendä kiØ belem (12 kredit, eçendä ädäbiyattan 6 kredit bulýrða tiyeþ)
- Ýctimaði fännär ölkäsendä kiØ belem (12 kredit)
- Täbiði fännär ölkäsendä kiØ belem (12 kredit: 3 kredit biologiya ölkäsendä däres, 3 kredit fizika ölkäsendä däres, and 6 kredit täbiði fännär ölkäsendä däres, matematika da þunýØ eçenä kerä)
- Etnoslar (azçýlýq xalýqlar) buyýnça däres (3 kredit, qabul itelgän däreslär spisokýnnan saylana, baþqa þartlarný da qarþýlýy ala, dimäk ayýrým däres bulmasa da yarýy)
- Bülektä Ýxtisas
- ixtisastaðý notlarnýØ urtalama däräcäse (ðomumän) 2.0, ixtisastaðý notlarnýØ urtalama däräcäse (urta yä yuðaraý belem däreslärennän) 2.0
- ixtisastaðý urta yä yuðaraý belem däreslärennän iØ azýnda 15 kredite Madisonda kampusýnda [yä üz kampusý dip xisaplanðan ber çit il märkäzendä]
- Ýngiliz telen yaxþý belüw buyýnça sertifikat

Diqqät- B.S. uquw programmasý buyýnça çit il tele 3 semestr ðýna uqýla, täbiði fännär ölkäsendä kiØ belem 16 kredit (iØ azýnda 6 kredit biologiya ölkäsendä däres, 6 kredit fizika ölkäsendä däres), häm kalküldän [isçislenie] ike däres (þul ike däres tä täbiði fän därese dip xisapqa alýna).

3- QUÞIMÇA

Xalýqara Tatar UniversiteteneØ Tözeleþe

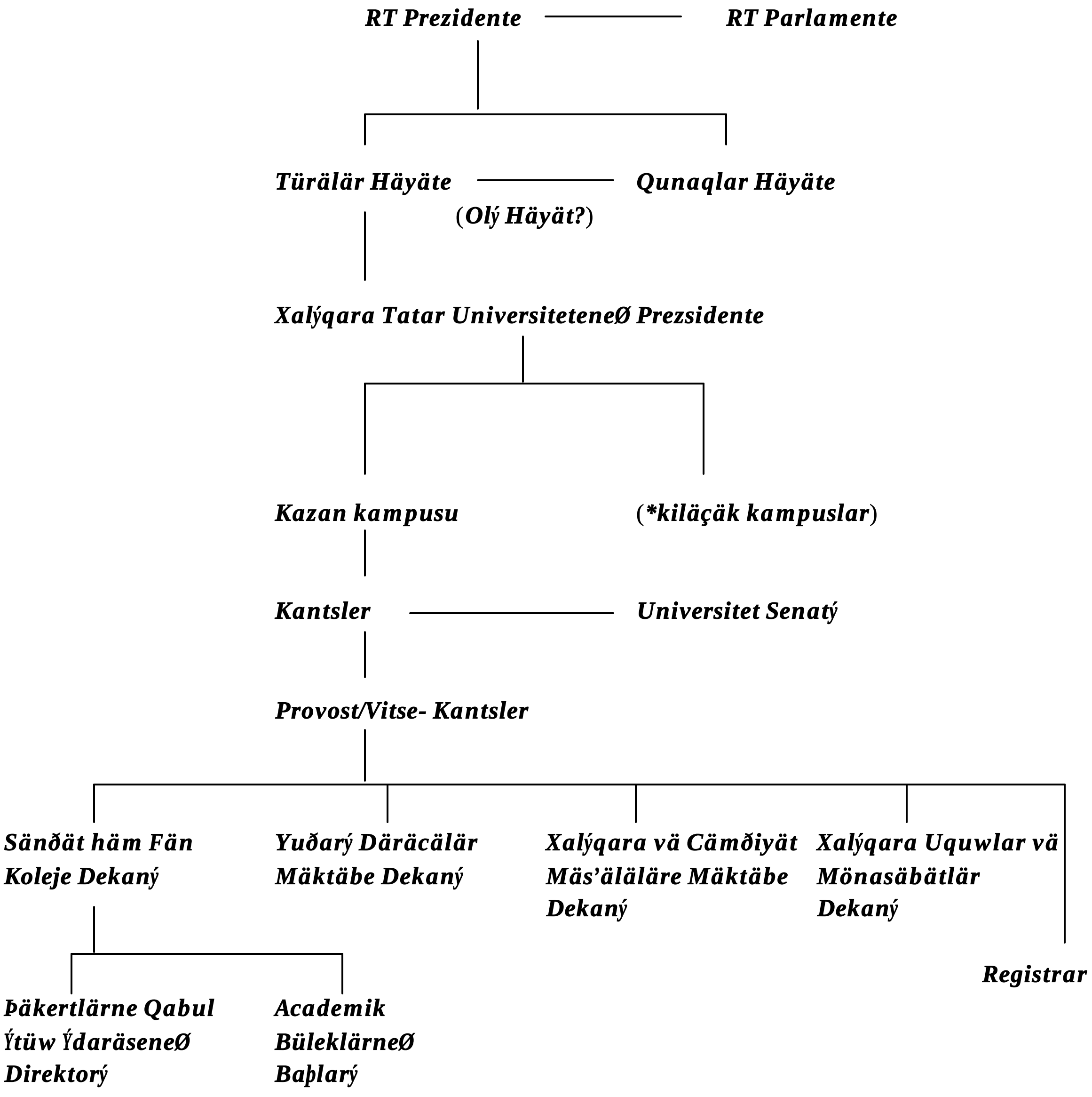

(*August 24, 2001 variantý*)